

ISSN (Print) 2616-6887
ISSN (Online) 2617-605X

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ.
ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы
POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES.
ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series
Серия ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ.
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

№ 3(132)/2020

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Нұр-Сұлтан, 2020

Nur-Sultan, 2020

Нур-Султан, 2020

Бас редакторы: **Нуртазина Р.А.**
с.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)

Бас редактордың орынбасары **Нечаева Е.Д.**, с.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ,
Қазақстан (саяси ғылымдар)
Бас редактордың орынбасары **Ахметжанова Д.К.**, т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ,
Қазақстан (халықаралық қатынастар)

Редакция алқасы

Абжаппарова Б.Ж. т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (шығыстану)
Авдеева О.А. с.ғ.д., доцент, Лойола университеті, Чикаго, АҚШ (саяси ғылымдар)
Азмуханова А.М. т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Әбдуалиұлы Б. ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (түркітану)
Әлібекұлы А. ф.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (шығыстану)
Әлиева С.К. т.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Барсуков А.М. с.ғ.к., доцент, Сібір басқару институты, ХШЖМҚРА филиалы (саяси ғылымдар)
Бирюков С.В. с.ғ.д., проф., Кемерово мемлекеттік университеті, Кемерово, Ресей (саяси ғылымдар)
Габдулина Б.А. т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Дәркенов К.Г. т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (аймақтану)
Дүйсембекова М.К. с.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Жолдыбалина А.С. PhD, доцент, Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Жолдасбекова А.Н. с.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Зимони Иштван проф., Сегед университеті, Сегед, Венгрия (түркітану)
Ибраев Ш. ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (түркітану)
Ирфан Шахзад PhD, Саяси зерттеулер институты, Исламабад, Пакистан (халықаралық қатынастар)
Каиржанов А.К. ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (түркітану)
Кайыркен Т.З. т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (шығыстану)
Кожирова С.Б. с.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Конкобаев К. ф.ғ.к., проф., Түркі академиясы халықаралық ұйымы, Нұр-Сұлтан (түркітану)
Копежанова Д.Е. PhD, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Ланко Д. А. с.ғ.к., доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Санкт-Петербург, Ресей (саяси ғылымдар)
Ласлу Марац PhD, проф., Амстердам университеті, Амстердам, Нидерланды (халықаралық қатынастар)
Мандана Тишеяр PhD, Алламе Табатабаи университеті, Тегеран, Иран (халықаралық қатынастар)
Невская И.А. ф.ғ.к., проф., Гете атындағы университет, Франкфурт-на-Майне, Германия (түркітану)
Нұрбаев Ж.Е. т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (аймақтану)
Оспанова А.Н. PhD, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (аймақтану)
Пунит Гаур PhD, проф., Нью-Дели университеті, Нью-Дели, Индия (аймақтану)
Пауло Ботта PhD, проф., Ла-Плата ұлттық университеті, Ла-Плата, Аргентина (саяси ғылымдар)
Рыстина И.С. PhD, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Сеийт Али Авджу PhD, Ыылдырыма Бейзит университеті, Анкара, Түркия (аймақтану)
Сомжүрек Б.Ж. т.ғ.к., доцент, Astana International University, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Тәштемханова Р.М. т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (аймақтану)
Шаймердинова Н.Г. ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (түркітану)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.

Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-432)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Жауапты хатшы: А.М.Сәрсенбекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» КЕАҚ

Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігінде тіркелген. 25.05.18 ж. № 17125-Ж -тіркеу куәлігі Басуға 16.09.2020 ж. қол қойылды

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: <http://bulpolit.enu.kz> Мерзімділігі: жылына 4 рет. Тиражы: 6 дана

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-432)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану.
Шығыстану. Түркітану сериясы, № 3(132)/2020

МАЗМҰНЫ

<i>Әділов М.Е.</i> Абайдың «Ескілік киімі» өлеңіндегі этнографиялық ұғымдар	11
<i>Байбусинова Н.К., Ильясова З.С.</i> Парсы шығанағы елдерінің АҚШ-пен сауда қатынастары	20
<i>Бастамитова А.М.</i> Қашқаридің «Дивани лұғат-ит түрк» еңбегіндегі түркі ойындары және олардың түркі халықтарының мәдениетіндегі орны	30
<i>Жалмагамбетова С.К.</i> Қоғамдық сананы жаңғырту жағдайындағы Қазақстан Республикасындағы қазіргі заманғы үштілділік саясатының ерекшеліктері	36
<i>Какенова Г.М., Сахова Б.С.</i> ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың жаһандық қауіпсіздік саласындағы халықаралық бастамалары мен еңбектері	44
<i>Карпенко А.М.</i> ХХІ ғасырдағы әлемдік саясат контекстіндегі жаһандық денсаулық сақтаудың дамуы	51
<i>Керімова Ж.Қ., Аханов Е.А., Шимидзу К.</i> Киото эко-модель қаласының эко-саясатындағы көлік секторының талдауы	62
<i>Махаммадұлы С.</i> Қазіргі АҚШ пен ҚХР қатынастарындағы Тайвань факторы	76
<i>Омарова Г.Н.</i> Түркі халықтарының аспаптық дәстүрлерін салыстырмалы зерттеудің перспективалары турасында (музыкалық мәдениеттер типологиясы тұрғысынан)	83
<i>Рустами С.</i> Қазіргі Орталық Азия Region Building сатысында	92
<i>Сейтхамит А.Ж., Нұрдавлетова С.М.</i> Қазақстан Республикасындағы еуропалық жұмсақ күшінің мәдени компоненті	103
<i>Утеулиева Г.К.</i> Жапонияның экономикалық және қорғаныс (әскери) потенциалды коррекциялаусаласындағы манипуляциялық саясаты	114

М. Қашқаридің «Дивани лұғат-ит түрк» еңбегіндегі түркі ойындары және олардың түркі халықтарының мәдениетіндегі орны

Аңдатпа. М. Қашқаридың «Дивани лұғат-ит-түрік» еңбегі орта ғасыр түркілерінің аса бай мәдени мұрасы мен тілін терең ашып көрсететін құнды мәтін болып есептеледі. Ал ойын – түркі халықтары мәдениетінің, діни және шынайы өмірінің жарқын көрінісі. Мақала М. Қашқаридың «Дивани лұғат-ит-түрік» еңбегіндегі түркі ойындарын талдауға бағытталған. Мақала авторы тарихи-мәдени материалдар мен ескерткіш мәтіні негізінде орта ғасыр дәуірінде кеңінен танымал болған және қазіргі түркі халықтарының ойындарымен сабақтастық орнатқан ат ойындары мен балалар ойындарын тыңғылықты зерттейді. Автор ат ойындары мен балалар ойындарының негізгі құрылымдық компоненттерін түрлі тілдік бірліктер арқылы ашып көрсетеді, ескерткіште ұшырасатын ойындарға тілдік және тарихи-мәдени талдаулар жүргізеді. Мұндай ойындардың санатынан шөген, жамбы ату, ат жарыс, асық ату, жаңғақ ойыны, тығылыспақ, мүйіз секілді ойындар көрінеді. Соңғы балалар ойыны өз дәуіріне ғана тән ескерткіштің мәдени дефинициясы болып табылады.

Түйін сөздер: М. Қашқари, «Дивани лұғат-ит-түрік», ойын, шөген, жамбы ату, ат жарыс, балалар ойындары: асық ату, жаңғақ ойыны, тығылыспақ, мүйіз ойыны.

DOI: <https://doi.org/10.32523/26-16-6887/2020-132-3-20-30-35>

XI ғасырдағы түркі халықтарының көне мұрасынан ойындар туралы деректерді көптеп кездестіруге болады. Байырғы түркілердің ойнаған ойындарын білу арқылы түркілердің мәдениеті туралы терең пікір қалыптастыруға мүмкіндік туады. Осы арада түркілер өз мәдениетін қаншалықты сақтай алғанын да біле аламыз. Бұл туралы көптеген еңбектер жазылып та жатыр. Осы еңбектердің ең негізгісі, әрі түркі тарихының мәдениеті жағынан маңызы жоғарысы – XI ғасырдағы түркі әлемінің тарихын, фольклорын осы күнге алып келген М. Қашқаридың «Дивани лұғат-ит-түрік» еңбегі.

М. Қашқаридың сөздігі біздің заманымызға жалғыз ғана қолжазба түрінде жетті, қазіргі таңда бұл қолжазба Түркия Республикасының

Істамбұл қаласындағы Миллет Генель кітапханасында сақтаулы тұр [1, 13 б.].

М. Қашқаридың өмірі жайында бізге жеткен мәліметтер тым аз. Тек «Дивани лұғат-ит-түрік» еңбегіндегі мәліметтерге сүйене отырып, Қашқардағы ақсүйектер әулетінен шыққаны, тілге шешен, найза лақтырғанда асқан мерген, сондай-ақ білімпаз болып тәрбиеленгенін көреміз.

«Дивани лұғат-ит-түрік» ескерткішінде көптеген ойындар түрі кездеседі, олар: атқа байланысты ойындар, балалар ойындары, адамның физикалық күшіне байланысты ойындар және т.б.

Ескерткіште кездесетін атқа байланысты ойындар түрі мынадай: шөген, жамбы ату, ат жарыс, т.б. Сол ойындарға нақты тоқталып

кететін болсақ, мысалы: атқа байланысты ойынның түрі – шөген ойыны. Бұл ойын топтасып ойнайтын ойын.

Ескерткіште шөген ойынына байланысты ұғымдар берілген: ойыншылар (адамдар), аттар, ойында қолданылатын құралдар. Ең бірінші ойынға қатысты адамдар (ойыншылар) «атғар» деп аталған: «Ул мани атғарди - ол біреуге ат үстіне отыруға көмектесті» [1, 237 б.].

«Атғар» сөзінің ескерткіште бірнеше формалары бар: «атғарур», «атғармақ». «Атғарур» сөзіндегі – ур –аффиксы тарихи формаға жатады да [2, 229б.], келер шақ мағынасын білдіреді, бірақ қазіргі түркі тілдерінде қолданылмайды. «Атғармақ» сөзіндегі – мақ – аффиксы келер шақты білдіреді және қазіргі түркі тілдерінде қолданылады.

Ескерткіште шөген ойынында ең маңызды ұғым атқа байланысты көрсетіледі. Ойынға қатысатын ат жан-жақты сипатталады: аттың физикалық жай-күйі, аттың ойыншыға бағытталған іс-әрекеті: «аргур (аргурур, аргурмақ) - атын арыту, болдыру мағынасында: Ул атин аргурди - ол атын арытты» [1, 238 б.]. Қашқаридің соңғы фрагменті ауыр ойын кезінде аттың шаршағанын көрсетеді.

Сонымен қатар, ескерткіште шөген ойынын ойнайтын құралдар да жақсы сипатталған: «жукан – шөген ойыны үшін имек таяқ» [1, 379 б.]; «актур (оның формалары актурур, актурмақ) - бүгү дегенді білдіреді: Ул жукан актурди - ол имек таяқты бүгуге бұйрық берді (атты шөген ойыны үшін)» [1, 236 б.].

Сондай-ақ, шөген ойынын ойнайтын орны сипатталған: «тасал – шөген ойыны үшін орнатылған алаң, шекара» [1, 372 б.] Осылайша шөген ойынын бейнелейтін сөздердің семантикалық өрісі жасалады: ат, актур, атгар, аргур; тасал, жукан.

Сонымен, шөген ойыны – батылдық пен ептіліктен басқа, ерде мығым отыруды, допты дәлдеп ұруды қажет етеді. Ойыншылар бірінбірі қалтқысыз түсінуі керек. Қатысушы ойын техникасын жете меңгеруі тиіс. Қазіргі таңда

шөген ойынының ережелері сол күйінде сақталған.

Келесі атқа байланысты ойынның түрі – жамбы ату. Тарихи деректер бойынша ойын үлкен ас пен тойда, жиындарда өткізіледі. Жамбы атуда мергендердің өнері мен бағы сыналады [3, 167 б.].

Жамбы ату ойынында шабандоз былай сипатталады: садақатуды жақсы меңгерген, ат үстінде өзін еркін ұстайтын адам, мысалы: «атум, атум ар – жақсы ата білетін мерген адам» [1, 107 б.] немесе «атишган, ул манник бирла ук атишган ул – мергендігімен сайысқа түсетін адам» [1, 183 б.]. Сонымен қатар, ескерткіште ойынға қатысатын басқа да шабандоздар туралы айтылған: «атиш (оның формалары атишур, атишмақ) атудан, мергендіктен жарысу. Ул манник ук атишди-ол менімен мергендіктен жарысты» [1, 202 б.]. Сонымен, ескерткіште жамбы ату – шауып келе жатқан аттың үстінен нысананы дәл көздеп, атып түсіру, жігіттерді шабандоздыққа, мергендікке үйрететін түркілердің ойыны.

Қазіргі кезде жамбы ату ойыны көптеген халықтарда кездеседі, мысалы: буряттарда, грузиндерде (кабахи), қырғыздарда (жамбы атмай) және тағы басқа халықтарда [4, 114 б.]. Қазіргі таңда жамбы ату ойынының ережелері сол күйінде сақталған, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келуде.

Атқа байланысты ойынның тағы бір түрі – ат жарыс (бәйге). Ат жарысы көнеден келе жатқан ойын түрі. Көшпелі ортадағы үлкен жиын, ас, тойларда өткізілетін ат ойынының негізгі түрі.

М. Қашқаридың еңбегінде бұл жарысқа толық анықтама берілген. Еңбекте ол ат жарысына ең жүйрік, ең жылдам аттардың таңдалғанын көрсетеді: «аркун – ат, жабайы айғыр мен қолға үйретілген биеден туған. Ат жарыстағы ең жылдам ат» [1, 137 б.]. Сонымен қатар атқа ғана көңіл аударған жоқ, оған қатысатын шабандозға да қатты көңіл бөлінген, ат жарысына қатысқан адамның күшіне, табандылығына, ат үстінде өзін еркін ұстауына көңіл аударған, еңбекте: «узитган бу ар ул атин узитган – ат үстіндегі адам, бәрінен озып келе жатқан» деп көрсетілген [1, 181 б.]. Ескерткіште

шабандоздардың қарсыластарына да анықтама берілген: Ул манник бирла ат узушдй (оның формалары узушур, узушмак) ол менімен ат жарысынан жарысты. Ул ат йаришти - ол атты жарысуға жіберді» [1, 206 б.]. Шабандоздардың бапкерлері (атбегі, атпаз) де болған, ол бәйге атын тани білетін, оны жарату мен баптаудың қыр-сырын жетік білетін маман [5, 260 б.], бапкер шабандоздың да жағдайын жасайды: «узуш - жарысу, ат үстінде жүруге көмектесу» [1, 206 б.].

Сонымен бәйгеге ең мықты, жүйрік аттар таңдалады. Шабандоздар да күшті, епті, қажырлы, жылдам, ұйымшыл болуы тиіс. Түрлі тарихи кезеңдерден өткен бұл ойындар осылайша атадан – балаға, үлкеннен – кішіге мұра болып жалғасып отыр. Ел мен жердің қорғаушысы батырлықтың бастауы болған дәстүрлі ойындары жылқы малымен байланысты болғанын көрсетеді. Жалпы атқа байланысты ойындар түркі халықтарының, қазақ халқының наным-сенімін, рухани байлығын, дене тәрбиесін машықтап көрсетеді. Жаһандану заманында бұл ойындар кеңінен насихатталса, дәріптелсе қазақтың әрбір азаматынан талап етілетін мақсаттылықты, табандылықты, төзімділікті, көшбасшылықты қалыптастыратыны сөзсіз. Мұндай қасиетке түркі халқы адамды бала кезінен баули бастаған.

Сондай-ақ, түркі халықтары бала тәрбиесіне үлкен мән берген. Елдің, халықтың болашағы бала тәрбиесін өте маңызды екенін түсіне отыра, балаға жан-жақты рухани жандүниесі таза болсын деп адамдыққа үйреткен. Жалпы баланың өмірге қадам басардағы алғашқы қимыл әрекеті ойын арқылы басталады. Ойын баланың негізгі іс-әрекетінің бір көрінісі болып табылады. Ойын – баланы ептілікке, ұтқырлыққа, ой жүйріктігіне, болашақ тұрмысқа баулиды. Қазақ халқының ағартушысы, ақыны А. Құнанбаев: «Ойын ойнап ән салмай, өсер бала болама?» деп айтқандай ойын бала өмірінде ерекше орын алады.

«Диуани лұғат-ат-түрік» ескерткішіндегі айтылған балалар ойындарына тоқталып кететін болсақ, олар: асық ату, жаңғақ ойыны, қара күн, мүйіз, көшірме ойыны.

Асық ату – көшпелілер мәдениетінің ажырамас бөлігі. Асық ойынының бала тәрбиесіндегі рөлі зор. Баланы ептілікке, мергендікке, ұқыптылыққа, санауға тәрбиелейтіндігін көптеген зерттеушілер өз тақырыптарына арқау еткен. Асық – төрт-түлік мал мен қоңыр аңның санының (артқы аяғының) орта тұсындағы асық жілік пен жіліншік арасындағы буынның қозғалысын реттеп тұратын сүйек. Бүгінгі таңда өте танымал асық ойыны Түркі мемлекеттерінде әсіресе, Қазақстанда, Қырғызстанда, Әзірбайжанда өте танымал, дәстүрлі ойындардың бірі.

Н. Ахметов пен Қ. Мамырқұловтың пікірінше, асық ойынын 3-4 жастағы баладан қарияға дейін ойнай алады, және жас, не жыныс айырмашылығына қарамай бір ойынға қатыса береді [6, 3 б.].

Ойын үрдісінде асықтың әр жағының өзіндік мәні мен маңызы бар. Асықтың үйірілгенде табаны жерге тиіп, тұрық түсуі – алшы, асықтың үйірілгенде табаны үстіне қарап, тұрық түсуі – тәйке, асықтың үйірілгенде дөңес жағы үстіне қарап, етпетінен жатық түсуі – бүт (бүт), асықтың иірілгенде шұңқыр жағы үстіне қарап, жатық түсуі – шіге (шік) деп аталады [6, 39 б.]. Сондай-ақ, асықтың жілікпен ұстасып тұрған қобылы қырын омп (оңқы), ал толарсақ пен топай сүйектермен байланысып тұрған доғал басы шомпа (шоңқы) делінеді. Асықтың бүйірлеп жартылай жантайып түскен түрін қынжы немесе жантай деп атайды [4, 229 б.]. «Диуани лұғат-ат-түрікте» асық ойын тұрғысында кездесетіні атуының бірнеше варианты бар. Мысалы: «бүк – ойын кезінде, етпетінен жатық түсуі. Оны жік бүк деп атайды [1, 145 б.].

Келесі жаңғақ ойыны – еңбекте екі ақ жерде айтылғанына қарамастан, қалай ойналғаны туралы нақты дерекалуға болады. Еңбекте жаңғақ ойынын шұңқыр қазып ойнағаны туралы және бұл шұңқырға балалар жаңғақты дүп етіп лақтырып ойнағаны сипатталады: «атиж – миздат: балалар ойын кезінде жаңғақты дүп етіп сүйейтін шұңқыр» [1, 89 б.], сонымен қатар «атиж» сөзінің туынды сөзі де ескерткіште жазылған және мағынасы

көрсетіледі: «атижлик – жаңғақ ойыны үшін арналған қазылатын шұңқырлардың жері» [1, 178 б.].

«Диуани лұғат-ат-түрікте» айтылып кеткен жаңғақ ойыны Осман дәуірімен сабақтасады. Осман дәуірінде жаңғақты (жаңғақтарды) шұңқырға қойып, ойнағандығы туралы айтылады. Төменде айтылатын шумақта шұңқырға жаңғақ лақтырып, кімнің бір лақтырғанда бірден үш жаңғағы сол шұңқырға түсетін болса, сол жеңгенін айтады.

Шұңқырға лақтырған жаңғақтардың кімнің үш данасы түссе, сол жеңіске жетті (өлең шумақтары Осман тілінде біраз түсініксіздеу, аударма шамалап жасалды). Сонымен қатар «жаңғақ» ойынын Анадолының Синоп деген елді мекенінде көп кездестіреміз. Бұл ойындарды ойнау әртістік пен өнерді талап етеді. Бұл ойындар «тенкеш» (тепкіш), «ашық» (асық), «чуку» (шұқыр) деген атпен танымал [7, 131 б.]. Жоғарыда негізінде «жаңғақ» ойынымен сыңарлас саналатын «асық ату» ойыны туралы сөз қозғаған болатынбыз.

Бүгінгі таңда өзге түркі халықтарында, атап айтқанда қазақ, қырғыз, өзбек, ұйғыр, қарақалпақ, т.б. халықтарда аз да болса, әсіресе, 10-15 жас аралығындағы балалар мереке кезінде екі-екіден, үш-үштен тіпті бес-бестен бөлініп осы «жаңғақ» ойынын ойнайды. Бұл ойын ашық алаңда ойналады.

Келесі қарастыратын ойын түрі – қаракүн. Ескерткіште бұл ойын бір жерде кездеседі: «карагуни – балалардың кешкітұрым ойнайтын ойыны» [1, 925 б.]. Қазіргі таңда бұл ойын балалардың сүйіп ойнайтын ойындарының бірі – «тығылыспақ» ойынымен ұқсас келеді. Бұл ойында ойыншылар саны шектеусіз. Балалар тығылады, бір ойыншы іздейді. Ойынды қазіргі таңда мектепте де, аулада да түркі және басқа елдерде ойнайды.

Көшірме ойынына келетін болсақ, ескерткіште бірақ жерде кездеседі және қалай ойнағанына анықтама берілген: «кужурма уйун – көшірме ойын, бұл ойынның танымал аты «он төрт», бұл ойында жерге бекініске ұқсас төртбұрыш сызылады және он есік жасалады, жаңғақ немесе соған ұқсас домалақ заттармен ойналатын» [1, 453 б.] ойын түрі.

Бұл ойын түрі қазіргі уақыттағы бестас, асық ойынымен ұқсас келеді.

Тағы бір ойынның түрі – мүйіз ойыны: мүйіз – жануарлардың мүйіздеріне қатысты айтылады. Бұл тарихи ойын, тек қана сол заманда кездесетініне күмән. Ескерткіште ойынға толық сипаттама берілген. «Мүйіз-мүйіз – балалар ойынының атауы. Бұл ойында, балалар өзен жағасын жағалай тізе бүгіп отырып, екі сандарының арасын суланған және сусылдақ құммен толтырады. Одан кейін құмды ұрып араларын біреуі мүйіз-мүйіз деп айғайлайды және балалар оған «не мүйіз» деп сұрайды, яғни бұл сөз қай мүйіз дегенді білдіреді. Сұралған бала мүйізі бар жануарларды тізбектеп айта бастайды. Балалар болса, оны қайталайды. Бала мүйізі бар жануарларды айтып жатқанда арасында мүйізі жоқ түйе, есек сияқты жануарлардың аты аталады. Араларында осы жануарлардың атын атаған балаларды суға лақтырады» [1, 1011 б.].

М. Қашқари балалардың тарихи ойынының нақты ұғымдарына, қатысушыларына, іс-әрекеттеріне қарай бөліп көрсетеді. Бұл ойын, ең біріншіден, көшпенділердің өміріне қатысты екенін көрсетеді, өйткені мал-жануарлармен байланысты, сондықтан «мүйіз» деген сөз ең басты ұғым: бұл сиырдың, бұқаның, қойдың, ешкінің, қошқардың мүйіздері, яғни қара малды насихаттаған. Сонымен қатар, ойыншылар көрсетілген – ол балалар; ойнайтын орын – өзен жағасы; жердің түрі – құм, суланған құм; ойыншылардың іс-әрекеті: тізе бүгуі, сандарының арасын құммен толтыру, құмды ұруы, балалардың ағайшуы, бір біріне «не мүйіз» деген сұрақ қоюы, сұрақтың жауабын дұрыс не бұрыс атауы «мүйіз жоқ түйе, есек сияқты жануарлардың аты аталады».

«Мүйіз» ойыны арқылы тек балалар ойынын сипаттап қана қоймай, балалардың дүниетанымын, ой-өрісін дамытуға, көшпелілердің өмірлік қажеттілігі болып есептелетін жан-жануарлардың түрін тануға үйретеді. Бұл баланың бойында білім, ойлау қабілетімен пайымдай білуді, физикалық белсенділігін жетілдіретін «дала мектебі» іспеттес.

Қорыта келе, «Диуани лұғат-ат-түріктегі» байырғы түркілердің ойнаған ойындарын

зерттеп қарағанымызда, тек қана ойын атының ғана өзгерегені болмаса, қазіргі уақытқа дейін ойналып келген ойын түрлерін көріп, тани аламыз. Бүгінгі таңда ойналып жүрген ойын түрлерінің түп тамыры қазақ даласынан бастау алатындығы анық. Осы аса қымбат ескерткіштің арқасында мыңдаған жылдар бұрын түркілердің ойнаған ойындарын білуіміз, сол дәуірдің өмір сүру салтын ұғып-үйренуге, сонымен қатар, сол дәуірмен жаңа бір көпір салуға мүмкіндік туғызады. Сонымен қатар, бұл еңбек бізге түркілердің өз мәдениетін сақтап, келер ұрпаққа өнеге ете алуымызды қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лұғат ат-Түрк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. – Алматы: Даик-Пресс, 2005. – 1288 с.
2. Тенишев Э.Р., Дыбо А.В. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык- основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. – Москва: Наука, 2006. – 908 с.
3. Бастамитова А. Түркі халықтарының жылқыға байланысты дәстүрлі ойындары // Вестник ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, серия Тюркология. – № 2(127). – 2019. – С. 165-172.
4. Тайжанов С. Қазақтың ұлттық ойындары. – Алматы: Эверо, 2010. – 124 б.
5. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. – Алматы: DPS, 2011. – 1 том. – 738 б.
6. Ахметов Н., Мамырқұлов Қ. Қазақтың ұлттық ойыны асық ату әдістерін үйрену. – Тараз: Тараз университеті, 2017. – 55 б.
7. Kar A. Divanı Lügati't-Türk'e Göre Çocuk Oyunları ve Günümüz Oyunlarına Etkisi // Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri. – Ankara, 2016. – Cilt 3. – S. 129-133.

References

1. Mahmud al-Kashgari. Divani Lugat at Turk [Mahmoud al-Kashgari. Diwan Lugat at-Turk]. Pervod, predislovie i komentarii Z.-A. M. Auezovoi [Translation, Foreword and comments by Z.-A. M. Auezova]. Indeksy sostavleny R. Ermersom [Indexes compiled By R. Ermers] (Daik-Press, Almaty, 2005).
2. Tenishev E.R., Dybo A.V. Sravnitelno-istoricheskaya grammatika tyurkskikh yazykov. Pratyurkski yazyk – osnova [Comparative-historical grammar of the Turkic languages. Paturski language – based], Kartina mira pratyurkskogo etnosa po dannym yazyka [Picture of the world precursora ethnic group according to the language] (Nauka, Moscow, 2006).
3. Bastamitova A. Tyrki halyktarynyn jylqygabailanysty dasturli oiynлары. [Horse traditional games of Turkic peoples] (L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 2019).
4. Tajjanov S. Qazaqtyn ultyq oiynлары [Kazakh national games] (Evero, Almaty, 2010).
5. Qazaqtyn etnografiyalq kategoriyalar, ugymдар men атауларының dasturli juiesi. 1 том. [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names] («DPS», Almaty, 2011).
6. Ahmetov N., Mamyrqulov Q. Qazaqtyn ultyq oiynu asyqatu adisterinuirenu. [Study of methods of asyq atu in the Kazakh national game] (Taraz University, Taraz, 2017).
7. Kar A. Divanı Lugat at-Turke Gore Shujuk Oiynлары ve Gunumuz Oiynларына Etkisi. [According to Divanı Lügati't-Türk, children's games and their effects on today's games] (Ankara, 2016).

А.Т. Бастамитова

Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Тюркские игры в памятнике «Дивани лугат-ит Турк» М. Кашгари и их значимость в культуре тюркских народов

Аннотация. Памятник «Дивани Лұғат ат-Түрк» М.Кашгари является уникальным текстом, в котором раскрываются богатейшая культура и язык средневековых тюрков. Игра является важнейшей частью культуры, духовной и практической деятельности тюркских народов. Статья посвящена анализу

тюркских игр в «Дивани Лугат ат-Турк» М. Кашгари. Основываясь на историко-культурных материалах и тексте памятника, автор статьи исследует конные и детские игры, которые были популярны в средневековую эпоху и имеют преемственные связи с современными играми тюркских народов. Значимость статьи проявляется в том, что автор через различные языковые единицы выявляет основные структурные компоненты конных и детских игр, осуществляет языковой и историко-культурный анализ игр, запечатленных в памятнике. К таким играм относятся шоген (поло), жамбы ату (стрельба из лука), скачки, игры в асыки, игры в орешки, прятки, игры с рогами животных. Последняя детская игра является культурной дефиницией памятника, поскольку характерна только для того времени.

Ключевые слова: М.Кашгари, «Дивани Лугат ат-Турк», игра, поло, стрельба из лука, скачки, детские игры: ирив асыки, игры в орешки, прятки, игры с рогами животных.

A.T. Bastamitova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

**Turkic games in the monument «Diwani lugat-it Turk»
by M. Kashgari and their significance in the culture of the Turkic peoples**

Abstract: The monument «Diwani Lugat at-Turk» M. Kashgari is a unique text that reveals the rich culture and language of the medieval Turks. The game is an important part of the culture, spiritual and practical activities of the Turkic people. The article is devoted to the analysis of the and the text of the monument, the author of the article explores equestrian and children's games that were popular in the medieval era and have continuity with the modern games of the Turkic people.

The significance of the article is shown in the fact that for the author through various language units identifies the main structural components of equestrian and children's games, carries out language and historical and cultural analysis of games captured in the monument. These games include Shogen (Polo), zhambi ATU (archery), horse racing, games in asychki, games in nuts, hide and seek, games with animal horns. The last children's game is a cultural definition of the monument, as it is characteristic only for that time.

Keywords: M. Kashgari, «Diwani Lugat at-Turk», game, Polo, archery, horse racing, children's games: jump games, nut games, hide and seek, games with animal horns.

Сведения об авторе:

Бастамитова А.Т. – түркітану кафедрасының 6D021200 –«Түркітану» мамандығы бойынша 2 курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтпаев көш. 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Bastamitova A.T. – 2nd year PhD student of the specialty 6D021200 - Turkology, Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str., Nur-Sultan, Kazakhstan